

Bønnet slots reliktarer

Middelalderens læge- og pryddplanter som levende fortidsminder ved Bønnet slotsruin, Falster

Relict cultivated plant species from the castle of Bønnet

Medicine Plants and Ornamental Plants from Medieval times as living ancient Monuments at the Ruin of Bønnet Castle, Falster

Keywords: Medieval ages, Medicine Plants, Drug Plants, Ornamental Plants, Relict Species, Bønnet, History, Falster, Denmark

Bernt Løjtnant

Hovedgården Bønne, på Nordøstfalster, omtales første gang i 1364. Omkring 1500 blev skødet erhvervet af Oluf Holgersen Ulfstand - en bror til ejeren af Glimmingehus i Skåne. Oluf er slottets første kendte beboer, og ligheden med Glimmingehus taler for, at han også er dets bygherre. Slottet var en enkel bygning på 11 x 19 m med tykke mure, opført på en borgbanke på 23 x 38 m. Borgbanken er omgivet af en 12 m bred grav. Af sikkerhedsmæssige grunde havde bygningen kun én eneste dør. Yderligere kunne trappens øverste 3 trin, der var af træ, flyttes ind i forhallen. Kronen overtog Bønnet ved et mageskifte i 1585. I 1596 lægges stedet til Dronning Sophies livgeding. Christian IV har flere gange boet på Bønnet. Hans søn, kronprinsen, brugte Bønnet som jagtslot og ansatte en lystgartner. Denne skulle forsyne slottet med „smukke blomster og andre kostelige vækster og frugter.” Området umiddelbart øst for borgbanken, hvor der er fundet rester af flere bygninger, har sandsynligvis været stedets gårdbanke. Under Svenskekrigene 1658-59 led slottet stor overlast, men blev genopbygget. År 1700 brændte slottet, og det blev herefter nedrevet.

Ved Bønnet slotsruin er registreret i alt 36 reliktarer. Kun ved de største borge som Kalø, Kalundborg, Vordingborg og Hammershus er fundet lige så mange eller flere reliktarer. Flest er fundet ved Hammershus (66). Ved berømte borge som Søborg, Bastrup og Bygholm findes henholdsvis 19, 21 og 23 reliktarer.

Reliktarterne ved Bønnet er formentlig fra tiden efter ca. 1300 og fra før 1700, da der ikke synes at have været yngre bebyggelse på stedet, om end en gårdhave støder op til voldstedet.

25 af reliktarterne ved Bønnet er ægte levende fortidsminder, det vil sige indførte arter, der står som middelalder-relikter. De øvrige arter er indigene levende fortidsminder; det vil sige oprindeligt hjemmehørende arter, der står som middelalder-relikter.

Fig 1. Simon Paulli skriver i 1648, at rapunselklokke (*Campanula rapunculus*) er meget almindelig. I dag er den meget sjælden. Jens Lind (1918) omtaler rapunselklokke fra Bønnet, men her er den forgæves eftersøgt adskillige gange. Træsnit efter Paulli (1648). Se fig. 2.

Bønnet slotsruin er kun registreret ved højsommertid af J. Lind omkring 1918 og anden gang af denne artikels forfatter i 1995 med opfølgning i 2003. Det er derfor sandsynligt, at der kan findes adskilligt flere reliktarter ved ruinen.

Reliktplanterne ved Bønnet kan for en dels vedkommende være middelalderlige. En større del er dog formentlig efterkommere efter de smukke blomster og kostelige vækster, som prinsen lod plante ved slottet. Der er da også langt flere pryddplanter ved slottet, end man almindeligvis finder ved borgene. Ved f.eks. Kalø, Bastrup og Hammershus finder vi helt overvejende lægeplanter foruden enkelte arter med andre anvendelser som natviol (*Hesperis matronalis*), gærdekartebolle (*Dipsacus fullonum*), humle (*Humulus lupulus*) og farvereseda (*Reseda luteola*). Også ved andre store borge som Søborg, Kalundborg, Dronningholm, Tårnborg, Jungshoved, Vordingborg, Ravnsborg, Refshaleborg, Sprogø, Ørkil, Hindsgavl og Tørning finder vi især lægeplanter. Men ved Bygholm, hvor Erik Menveds borg fra 1313 efterfulgtes af et renæssancslot, finder vi igen adskillige pryddplanter: Bredbladet klokke (*Campanula latifolia*), panter-gemserod (*Doronicum pardalianches*), martsviol (*Viola odorata*), gul anemone (*Anemone ranunculoides*), hvid anemone (*Anemone nemorosa*),

klokkeskilla (*Scilla non-scripta*), påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*) og kodrivere (*Primula* spp.). Bygholm slot blev nedrevet i 1617. Ved eksisterende renæssancslotte, særligt Gl. Estrup, Borreby og Tirsbæk finder vi tilsvarende mange gamle pryddplanter foruden et stort kontingent af lægeplanter. Det samme som vi finder ved Bønnet.

I alt 25 arter kan have haft anvendelse som pryddplanter. Kun få arter dog udelukkende; flertallet af arterne er også lægeplanter. I alt 26 arter kan have haft anvendelse som lægeplanter. Den medicinske anvendelse fremhæves ofte som den vigtigste anvendelse. Vi må dog ikke glemme, at det var læger som (Harpestræng, Pedersen, Smid og Paulli), som skrev om de gamle urter, og derfor er den medicinske anvendelse naturligt nok fremhævet i deres skrifter. I de nævnte lægebøger nævnes arternes andre anvendelser kun undtagelsesvis. Under alle omstændigheder er hovedparten af Bønnets smukke arter klassiske lægeplanter, som blandt andet er beskrevet af Paulli (1648).

Fig. 2. Rapunselklokke. Denne prægtige klokke, der kan blive over 1 meter høj og bære hundredvis af lyseblå, oprette, klokkeblomster, står her smukt op ad munkestensmuren i Gl. Estrup borggård. Rapunselklokke er desuden talrig i de gamle, smalle græsrabatter centralt i Tirsbæk slotspark. I juli er rabatterne ganske blå. Sammenlign dette foto med Simon Paullis tegning fra 1648.

Dette værk har sikkert tjent prinsen og hans urtegårdsmænd. Paullis Flora Danica var således et bestillingsarbejde, som Christian IV havde sat i værk, og i øvrigt kendte kongen og Simon Paulli hinanden, da Paulli var kongens livlæge. Ved Bønnet har man sikkert også anvendt Hans Rasmussen Blocks Horticultura Danica fra 1647.

Til de dyrkede arter hørte foruden tidens bedste og mest populære pryddplanter og lægeplanter også de kostelige frugter som kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), kvæde (*Cydonia vulgaris*) og stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*). Spiselige er også rodfrugterne rapunselklokke (*Campanula rapunculus*), ensidig klokke (*Campanula rapunculoides*) og burrene (*Arctium* spp.). Adskillige af arterne har måske haft anvendelse som biplanter, mens duftplanter, teplanter og krydderurter kun omfatter få arter. Flere er veterinærplanter og troldomsplanter.

Adskillige af Bønnets arter er gammeldags eller ligefrem "glemte". Det gælder frem for alt en række af lægeplanterne som lægekulsukker (*Symphytum officinale*) (se fig. 6 side 35), svaleurt (*Chelidonium majus*), rød tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), stor nælde (*Urtica dioica*), skovløg (*Allium scorodoprasum*), hulkravet kodriver (*Primula veris*) og burrearterne (*Arctium* spp.). Glemte er også kræge og køkkenurterne rapunselklokke og ensidig klokke samt de ovennævnte burre. Gammeldags bondehaveplanter er især bredbladet klokke, sæbeurt (*Saponaria officinalis*) (se fig. 8 side 39), matrem (*Tanacetum par-*

Fig. 3. Ensidig klokke (*Campanula ranunculoides*) eller havepest som den også kaldes.

thenium) og fuglemælk-arterne (*Ornithogalum* spp.). Der er således sket mange betydelige ændringer i havernes artssortiment, siden Bønnets kostelige arter var i dyrkning.

Hovedparten af Bønnets reliktarer genfindes mere eller mindre almindeligt på de øvrige lokaliteter, hvor reliktarer findes. Det vil sige ved klostre, borge, slotte, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, meget gamle bøndergårde, kirker, præstegårdslunde, kirkelandsbyer, landsbyer uden kirke, fiskerlejer og købstæder. Det vil sige på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen. Alle disse steder dyrkede man således et rigt sortiment af plantearter.

Flere af Bønnets arter er mere eller mindre sjældne. Det gælder især de følgende arter: Rapunselklokke er meget sjælden. For tiden kendes arten kun fra Gl. Estrup og Tirsbæk. Hasselurt (*Asarum europaeum*) er meget sjælden som reliktart, mens den er hyppig som nyere haveflygtning.

Rundbladet mynte (*Mentha suaveolens*) og lægekulsukker er temmelig sjældne. Begge arter findes ved Hammershus. Også italiensk skilla er ret sjælden. Denne art står blandt andet også på tomten efter Kærstrup, som blev fraflyttet i 1630.

Adskillige arter, f. eks. bukketorn (*Lycium barbarum*), erantis (*Eranthis hyemalis*), hasselurt, rapunselklokke, nikkende fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) og skovranke (*Clematis vitalba*) har deres ældst kendte reliktplanteforekomst ved Bønnet.

Bønnet slots mange reliktarer giver et sjældent godt indblik i middelalderens og måske særligt i renæssancens havebrug. Vel er 36 reliktarer mange, men man har dyrket betydelig flere arter end disse, da det kun er de færreste arter, som har overlevet som relikter.

Lod vi alle lægeplanterne og f.eks. også veterinærplanter og troldomsplanter tale gennem citater fra Harpestræng, Smid og Paulli ville vi få hundredvis af medicinske råd og vi ville også lære meget om datidens overtro.

Tabel 1:

Oversigt over reliktartene ved Bønnet slotsruin. Arternes anvendelse er angivet. Kvæde, nikkende fuglemælk, sødskærm og rapunselklokke er ikke registreret ved denne undersøgelse i 1995 og 2003, men er angivet fra Bønnet af Lind (1918)

Allium scorodoprasum (skovløg). Lægeplante, køkkenurt, krydderurt

Anemone nemorosa (hvid anemone). Prydplante, lægeplante, biplante

Aquilegia vulgaris (akeleje). Prydplante, lægeplante, biplante, snapseurt

Arctium lappa (glat burre). Lægeplante, køkkenurt, troldomsplante, biplante, veterinærplante

Arctium minus (liden burre). Lægeplante, køkkenurt, troldomsplante, biplante, veterinærplante

Arum alpinum ssp. *danicum* (dansk ingefær). Lægeplante, prydblade, krydderurt, veterinærplante

Asarum europaeum (hasselurt). Lægeplante, prydblade, veterinærplante, troldomsplante.

Ballota nigra ssp. *nigra* (rød tandbæger). Lægeplante, biplante

Campanula latifolia (bredbladet klokke). Prydplante, køkkenurt, biplante

- Campanula rapunculoides* (ensidig klokke). Prydplante, køkkenurt, biplante
Campanula rapunculus (rapunselklokke). Køkkenurt, prydplante, biplante
Chelidonium majus (svaleurt). Lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante, biplante, farveplante
Clematis vitalba (skovranke). Prydplante
Cydonia oblonga (almindelig kvæde). Frugttræ, lægeplante, biplante
Doronicum sp. (gemserod). Prydplante
Eranthis hyemalis (erantis). Prydplante, biplante
Hyacinthoides italica (italiensk skilla). Prydplante, biplante
Hyacinthoides non-scripta (klokkeskilla). Prydplante, biplante
Lycium barbarum (bukketorn). Hegnsplante
Mentha suaveolens (rundbladet mynte). Duftplante, lægeplante, teplante, biplante, krydderurt, snapseurt
Myosotis sylvatica (skovforglemmigej). Prydplante
Myrrhis odorata (sødskaerm). Køkkenurt, lægeplante, krydderurt, prydplante, snapseurt
Narcissus poeticus (pinselilje). Prydplante, duftplante, biplante, lægeplante
Narcissus pseudonarcissus (påskelilje). Prydplante, duftplante, biplante, lægeplante
Ornithogalum nutans (nikkende fuglemælk). Prydplante, køkkenurt, biplante
Ornithogalum umbellatum (kostfuglemælk). Prydplante, køkkenurt, biplante
Primula veris (hulkravet kodriver). Lægeplante, veterinærplante, duftplante, prydplante, biplante, teplante, køkkenurt
Prunus domestica ssp. *insititia* (kræge). Frugttræ, lægeplante, snapseurt, biplante
Ribes uva-crispa (stikkelsbær). Bærbusk, lægeplante, biplante
Sambucus nigra (almindelig hyld). Lægeplante, biplante, teplante, duftplante, prydplante
Saponaria officinalis (sæbeurt). Prydplante, lægeplante, biplante, duftplante, teknisk plante
Symphytum officinale (lægekulsukker). Lægeplante, trolddomsplante, prydplante, veterinærplante, biplante
Tanacetum parthenium (matrem). Prydplante, lægeplante, veterinærplante, krydderurt, trolddomsplante, biplante
Urtica dioica (stor nælde). Lægeplante, køkkenurt, teknisk plante, farveplante, trolddomsplante
Verbascum nigrum (mørk kongelys). Lægeplante, prydplante, teplante, farveplante, veterinærplante
Vinca minor (liden singrøn) prydplante, lægeplante, biplante
Viola odorata (martsviol). Prydplante, lægeplante, duftplante, biplante

Litteratur:

- Lind, J., 1918: Levende Mindesmærker fra det ældste danske Havebrug. *Gartner Tidende* 34: 106-107.
 Paulli, S., 1648: *Flora Danica*. København